

Kirja-arvio

Erkki Karvonen

Tutkimuksen vapaus uhattuna

Väliverronen, Esa & Ekholm, Kai (2020, toim.): Tieteen vapaus & tutkijan sananvapaus. Helsinki: Vastapaino, 360 s.

Tieteen vapaus ja tutkijan sananvapaus -teos on monipuolinen tietopaketti tutkimuksen vapautta rajoittavista käytännöistä. Tieteen vapauden rajoitukset ovat yhä näkyvämpi ilmiö eri puolilla maailmaa. Eikä kyse ole pelkästään diktatuurivaltioiden ongelmasta, vaan tutkimuksen monenlainen sensurointi ja ohjailu on arkipäivää useissa maissa, myös Suomessa. Poliittinen polarisaatio ja autoritaarisen populismin nousu on tehnyt tutkimustiedon kyseenalaistamisesta muodikasta. Tutkijat ovat joutuneet uhkailun ja vainon kohteeksi varsinkin sosiaalisessa mediassa. Kirja on erinomainen kontribuutio tieteen-tutkimukseen, tiedeviestintään ja tiedepolitiikkaan. Se on myös ajankohtainen puheenvuoro vapaan tutkimuksen ja sananvapauden puolesta.

Johdannossa Esa Väliverronen ja Kai Ekholm toteavat, että vapaus on yksi tieteen keskeisiä periaatteita. Tieteen vapaus on turvattu Suomenkin perustuslaissa. Kuitenkin vapaan ajattelun ja tutkimuksen tila maailmalla kaventuu. Autoritaariset hallinnot luopuvat länsimaisesta vallan jakamisen periaatteesta ja keskittävät kaiken vallan puolelle, kansan nimissä tietysti. Media valjastetaan vallanpitäjien äänitorveksi ja myös tiede saa taipua miellyttämään hallintoa. Ja vaikka länsimaissa tutkijoita kehoitetaan yhteiskunnalliseen vaikuttavuuteen ja keskusteluun, saattaa sen seurauksena olla vaiennusta tai ignorointia, jos tutkijoiden tarjoama tieto ei olekaan poliitikkojen tarkoitusperiin sopivaa.

Ensimmäisessä luvussa Esa Väliverronen jatkaa Pippa Norrisin ja Ronald Inglehartin ”autoritaarisen populismin” noususta. Käsitteellä tarkoitetaan poliittista tyyliä, jossa nationalistinen populistinen retoriikka yhdistetään autoritaariseen hallintotapaan. Esimerkkinä vaikka Trumpin Yhdysvallat, Turkki, Unkari, Puola ja monet muut maat. Autoritaariselle populismille on tyypillistä vakiintuneen vallan (establishment) kyseenalaistaminen. Myös tiede ja ”valtamedia” leimataan tässä helposti vanhan korruptoituneen vallan edustajiksi, ja siis ”kansan” vihollisiksi. Intellektuellit ovat löysiä ”suvakkeja” ja asiantuntijat suurteollisuuden bulvaaneja.

Väliverronen nostaa esiin myös Suomen ja monien muidenkin maiden yliopistojen uusliberalistisen kehityksen. Yliopistot muodostivat ennen eräänlaisen oppineiden tasavallan, joka valitsi kollegiaalisesti keskuudesta johtajansa. Sen sijaan nykyisessä, New Public Management -ajattelun innokkaasti omaksuneessa Suomessa yritysmäisestä johtamisesta tuli malli myös julkisella sektorilla. Näin yliopistot nähdään keskenään kilpai-

levina yrityksinä, joiden on jatkuvasti tehostettava toimintaansa. Elinkeinoelämän tarokkaasti lobbaamana vuoden 2009 yliopistolaki muutti yliopistot ylhäältä alaspäin organisoituviksi, hierarkkiseksi, johtajavaltaisiksi. Nälkäisen toimitusjohtajansa kannustamana yliopisto kirii yhä suurempiin tuotantolokuihin kohti huippua ja lyö kilpakumppaninsa. Yrityksissä ei ole varsinaisesti sananvapautta, vaan johto vastaa ulostuloista julkisuuteen.

Yritysmäisyydessä pisimmälle meni takavuosina VTT, joka pyrki kieltämään asian tuntijoiltaan julkiset esiintymiset energiakysymyksissä, jos näiden näkemykset loukkasivat liikekumppanien kuten turveteollisuuden etuja. Kanadassa taas Stephen Harperin konservatiivihallitus kielsi valtiollisten tutkimuslaitosten tutkijoilta haastattelujen antamisen ilman viestintäpäällikön lupaa ja valvontaa. Näin erityisesti ympäristökysymyksissä.

Toisessa luvussa kosmologi Kari Enqvist liputtaa vahvasti perustutkimuksen vapauden puolesta. Hänen mukaansa vaikuttaa siltä, että elinkeinoelämä haluaa ulkoistaa omat tutkimustarpeensa yhteiskunnan maksettaviksi ja muuttaa yliopistot tuotekehitysosastoiksi. Enqvistin mukaan perustutkimus on itseisarvoisesti tärkeää ja hyödylliset sovellutukset syntyvät lähinnä sattumalta sivutuotteina. Hän ottaa esimerkiksi sähkön. Virheellisesti luullaan, että keksijät Alexander Bell ja Thomas Edison "keksivät" myös sähkön. Ei suinkaan, vaan fysiikan perustutkijat Michael Faraday ja James Clerk Maxwell loivat 1800-luvun alkupuolella perustan sähkön ymmärtämiselle ja myös tekniikalle. Virhe on sama kuin sanottaisiin Applen Steve Jobsin keksineen kvanttimekaniikan.

Enqvist on tässä turhan yksipuolinen. Jo Veikko Pietilä aikoinaan totesi kirjassaan "Miten tiede kehittyy?" (Vastapaino, 1983), että tiede kehittyy sekä internalistisista että eksternalistisista syistä. Kun valtiot syyttävät vaikkapa sotaisan kilpavarustelun vuoksi rahaa puolustusteknologian kehitykseen, niin kyllähän siinä syntyy keksintöjä kuten atomipommia ja mikroaaltotutkaa, joilla tekniikoilla on siviilipuolellakin sovellutuksensa. Samoin koronarokote syntyy ennätysajassa, kun yhteiskunnat panostavat voimakkaasti kehittämiseen. Enqvistin esimerkki internetistä ja WWW:stä on sikäli huono, että internetkin syntyi alun perin sotilaallisesta motiivista tehdä ydiniskun kestävä hajautettu viestintäverkko.

Samuli Reijula ja Petri Ylikoski selittävät tieteentutkimuksen näkökulmasta tutkijan vapautta institutionaalisen tietoteorian pohjalta. Keskeinen kysymys on lopulta normatiivinen: kuinka tutkimuksen instituutiot olisi järkevää järjestää, jotta ne toimisivat mahdollisimman tarkoituksenmukaisesti. Kirjoittajat tuovat epäkohtina esiin muun muassa lääketieteen julkaisusuunnittelun. Lääketeollisuus tarvitsee tutkimusjulkaisuja saadakseen tuotteensa hyväksytyiksi. Operaation toteuttaa ketju alihankkijoita, niin että empiirisen aineiston tuottavat halvalla kehittyvissä maissa tähän erikoistuneet lääketestauksen sopimustuottajat. Saatu aineisto siirretään seuraavalle alihankkijalle tilastollisiin analyysihin ja sen jälkeen vuorossa ovat rutinoituneet ammattimaiset haamukirjoittajat. Vasta tässä vaiheessa artikkelin viralliset kirjoittajat, yliopistojen korkean H-indeksin omaavat nimekkäät tutkijat astuvat mukaan antamaan artikkelille loppusilauksen ja huippututkimuksen leiman. Alihankkijaporras ei näy kirjoittajakaartissa. Tiedon tuottamisen ekosysteemeissä pesii myös toinen arveluttava laji: epäilyksen kauppiaat (Merchants of Doubt). Nämä kylvävät työkseen epäilyksiä, että tokkopa ilmasto sittenkään on muuttumassa eikä mitään näyttöä tupakan vaaroista oikeastaan ole.

Juha Tuunainen, Reijo Miettinen ja Terhi Esko jatkavat tieteentutkimuksen linjoilla pohtien tieteen vapautta, vastuuta ja vaikuttavuutta. Alaotsikkona: kontrolli vai luottamus? Tämä tuo tietysti mieleen Leninin ja Stalinin periaatteen, että luottamus hyvä, mutta kontrolli parempi. Nimittäin tulosohjattu New Public Management -yliopisto tarvitsee ohjausta varten indikaattoreita, joilla yliopistojen suorituskykyä voidaan seurata ja kontrolloida. Jatkuva selontekovelvollisuus, mittarit ja arvioinnit eivät kerro luottamuksesta, vaan pikemminkin sen puutteesta, kontrollista. Monta asiaa jo mitataan, mutta nyt on kaavailtu myös yhteiskunnallisen vaikuttavuuden selontekovelvollisuutta sekä tähän sopivia mittareita. Onhan yliopistoissa ristiriita, kun OKM:n rahaa saadaan nykyisin tulosperusteisesti vain akateemisista norsunluutorniansioista, mutta ei yhteiskunnallisesta osallistumisesta.

Tekijät perustelevat kuitenkin, että moisia vaikuttavuuden indikaattoreita ei voi eikä kannata kehittää. Toteutuessaan indikaattorijärjestelmä saattaisi kasvaa ”Frankensteinin hirviöksi” eli hyötyihin nähden kohtuuttomasti aikaa ja energiaa vieväksi jatkuvaksi raportoinniksi. Tähän uhrattu aika on poissa perustoiminnasta eli tutkimuksesta ja opetuksesta. Indikaattorit olisivat taas askel luottamuksen kulttuurista kohti epäluottamusta ja kontrollia. Vaikuttavuus on myös liian monitahoinen, tieteenaloittain vaihteleva ja monilla aikajäniteillä toteutuva ilmiö, jotta sitä voisi pätevästi mitata. Indikaattoreiden sijaan tekijät suosittavat vaikuttavuuden arviointia osana tutkimuksen vertaisarviointeja.

Tuunaisen ja kumppanien artikkelissa on kiinnostavaa myös se, että he katsovat usein hellityn humboldtilaisen sivistysyliopiston menneiden aikojen nostalgiseksi unelmaksi, jonka sijaan tarvitaan jotain muuta. Humboldtin vapaus- ja sivistyskäsitteet perustui vahvasti aikansa saksalaiseen varhaisromantiikkaan, jonka mukaan yksilön on saatava vapaasti ja kaikinpuolisesti aktualisoida kaikki potentiaali mitä hänessä on. Tekijät ehdottavat tämän tilalle J.V. Snellmanin sivistys- ja yliopistokäsitystä, joka sopii yhteen kriittisen realismin kanssa. Tiedeyhteisön sisäiset kysymyksenasettelut kietoutuvat yhteen ulkoisten yhteiskunnallisten tarpeiden kanssa. Tieteen ja opetuksen vapaus yhdistyy tieteen ja tutkijan yhteiskunnalliseen vastuuseen yhteisestä hyvästä. Tieteen kuuluu osallistua maailman isojen, haastavien ongelmien ratkaisemiseen.

Lisää tieteentutkimuksen antia on Oili-Helena Ylijoen artikkelissa ”Tiede markkinoilla”. Tässä sovelletaan markkina -metaforaa ja sen mukaan tieteellä on viisi markkinana. Ensinnäkin on akateemiset markkinat, toiseksi yritysmarkkinat, kolmanneksi politiikkamarkkinat, neljänneksi professiomarkkinat ja viidenneksi julkiset markkinat. Kullakin markkinalla on omanlaisensa toimintalogiikka, niiden rahoituspohja on erilainen, ne tavoittelevat eri päämääriä, vuorovaikutuksen kumppanit ovat erilaisia ja tulokset suunnataan eri foorumeilla erilaisille yleisöille. Tieteenalat paikantuvat eri tavoin näille markkinoille. Tekniset ja kauppatieteet esimerkiksi osallistuvat yritysmarkkinoille ja yhteiskuntatieteet politiikan ja professioiden markkinoille. Julkisella markkinalla tietoa tuotetaan suurelle yleisölle ja kansalaisyhteiskunnalle yleistajuisilla kirjoituksilla ja esitelmillä tai haastatteluja antamalla. Ylijoen tutkimuksessa haastatellut nuoret sosiaalitieteiden tohtorit halusivat kiihkeästi osallistua yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen ja kritisivat pelkkää akateemisten artikkelien suoltamista.

H.K. Riikonen käsittelee tieteen vapauden vaiheita antiikista 1800-luvulle. Vääriä asioita opettanut Sokrates joutui nauttimaan myrkkymaljan, Giordano Bruno poltettiin roviolla ja Galileo Galilei joutui kieltämään aurinkokeskisen näkemyksensä eläen lop-

puelämänsä kotiarestissa. Tieteen vapautta on historiallisesti rajoitettu etenkin uskonnollisista, moraalisisista ja poliittisista syistä. Rajoittajina ovat olleet muun muassa kirkko, uskonnolliset ryhmät, valtio tai itse yliopisto, joka on vaatinut dogmaattista tukeutumista auktoriteetteihin. Riikosen toinen artikkeli koskee väitöskirjojen ennakkotarkastuksia ja hylkäyksiä Suomessa. Yleensä syynä on tieteellinen heikkotasaisuus. Edellä mainittujen ulkoisten syiden lisäksi joskus väitöksen hylkäämisellä on tahdottu estää erikoiseksi tai hankaliksi katsottujen henkilöiden pääseminen virkaan.

Veera Kalevan ja Hanna Kuuselan artikkeli ”Ei tiedettä ilman vapautta eikä vapautta ilman demokratiaa” koskee Tampereen uuden yliopiston synnyttämistuksia. Yliopistojen vapaus ja itsehallinto on turvattu niinkin järeällä keinolla kuin perustuslailla. Kuitenkin säätiöyliopistoissa tämän autonomisen yhteisön johtoportaasta on pyritty sulkemaan pois henkilökunnan edustus ja yliopiston hallituksen oli määrä koostua täysin ulkopuolisista henkilöistä, painottuen elinkeinoelämän edustajiin. Tätä kirjoittajat pitävät järjetömyytenä: vastaavasti Suomen hallituksessa ei saisi istua yhtään Suomen kansalaista. Tekijät vaativat paluuta tieteen tasavaltaan, jossa tieteellä on todellinen itsehallinto.

Janne I. Hukkisen artikkelissa pohditaan tutkijoiden sananvapautta yhteiskunnallisesti vaikuttavan tieteen aikakaudella. Tapauksina ovat muun muassa VTT:hen liittyen turpeen ja ydinenergian soraäänien vaientaminen sekä lisäksi metsien käyttö. Suomen oli määrä lisätä merkittävästi metsien hakkuita, mutta kymmenkunta metsäalan tutkijaa katsoi julkisuudessa, että kansainvälisesti sovittujen ilmasto- ja monimuotoisuustavoitteiden kannalta paras vaihtoehto olisi jättää Suomen metsät hakkaamatta. Energiateollisuus ry ihmetteli julkisuudessa miksi professorit ”jatkovat energiapolitiikan vääristelyä” ja ”lähtivät mukaan politiikkaan tällä tavalla”. Metsäteollisuuden etujen ajaminen ei tietystikään olisi poliittista. Suomessahan metsäteollisuus on historiallisesti ollut niin vahva vaikuttaja, että ”häntä on heiluttanut koiraa” eli valtio on palvellut teollisuuden asiaa.

Hukkisen artikkelissa on kiinnostava näkemys Douglass Northin instituutioteoriasta. Mitä korkeamman hinnan instituutiot asettavat yksilöille toimia omien vakaumustensa mukaisesti, sitä epätodennäköisemmin yksilö niin toimii. Hinta viittaa esimerkiksi toimeentulon tai työpaikan menetykseen. On maita, joissa tutkijan tai toimittajan tekemien paljastusten hinta on hengenmenetys. Se jos mikä panee miettimään, kannattaako totuutta sittenkään kertoa.

Edellisen jatkoksi sopii hyvin Esa Väliiverrosen ja Sampsa Saikkosen artikkeli tutkijoiden kokemista tieteen vapauden ja sananvapauden uhkista. Aineistona on tiedonjulkistamisen neuvottelukunnan vuosina 2015 ja 2017 toteuttaman verkkokyselyn tulokset. Tekijät jakavat tutkijoiden kokemat uhkat neljään näkökulmaan: poliittinen ja talouden ohjaus, organisaation ohjaus, tutkijoiden keskinäinen kontrolli ja yksityishenkilöiden tai yhteisöjen tutkijoihin kohdistamat vaientamispyrkimykset. Nykyaikaa leimaavat erityisesti kansalaisten keskuudesta sosiaalisen median kautta tulevat vaientamisyritykset ja aggressiivinen palaute. Moni tiettyjen aiheiden tutkija on sensuroinut itsensä julkisuudesta, kun anonyymi kirjoittaja vaahtoa verkossa että ”tiedän missä asut ja missä päiväkodissa lapsesi on”. Alhaalta päin kohdistuva häirintä kohdistuu usein etenkin naisiin, jotka halutaan pelotella vaikenemaan.

Johanna Vuorelman artikkeli jatkaa loogisesti tästä. Hänen aiheenaan on muun muassa Marjo Liukkosen väitöskirjan mediajulkisuudessa tapahtunut arviointi. Liukkosen tutkimus koski vuoden 1918 Lahden Hennalan sotavankileirin naismurhia, pahoinpitelyjä, raiskaamisia. Työ hyväksyttiin asianmukaisessa prosessissa esitarkastuksineen ja väittelyineen. Mediassa käsittely oli aluksi tavanomaista väitösuutisointia. Sitten yleisön

edustaja kysyi mielipidekirjoituksessa lahtelaisessa Etelä-Suomen Sanomissa: ”Onko kysymyksessä väitöskirjatyö vai SKP:n feministien propagandapaukku?”. Tämän jälkeen historiantutkijat ja jopa työn vastaväittäjät alkoivat ruotia julkisuudessa työn vikoja. Tällainen on kirjoittajan mukaan hyvin harvinaista ja herättää epäluottamusta tieteen sisäisiin arvointiprosesseihin.

Kirjan lopuksi Severi Hämäri pohtii miten tutkijoihin kohdistuvaan verbaaliseen väkivaltaan tulisi puuttua. Usein sosiaalisen väkivallan taustalla on todellinen tai sellaiseksi koettu loukkaantuminen. Joskus koetaan, että niukaksi ajateltua resurssia uhataan kohteen toimesta. Tutkimusaihekin voidaan kokea likaiseksi tai vastenmieliseksi. Näin katsotaan syntyvän moraalinen oikeutus tutkijan vainoamiseen. Usein viholliskuvaa haetaan feminismistä, elitismistä ja suvaitsevaisuudesta.

Miten puuttua verkkovihaan? Tähän tekijä esittää toimenpiteitä työyhteisölle, poliisille ja oikeuslaitokselle, lainsäädännölle sekä muulle yhteiskunnalle. Tutkijan on syytä varautua häiritsevään palautteeseen, kollegoiden olisi syytä tukea tutkijaa ja työnantajan pitäisi auttaa kunnianloukkaussyytteen nostamisessa. Lainsäädännössä maalittaminen pitäisi tehdä rangaistavaksi, joitakin toimia mainitakseni.

Kyseessä on siis erinomaisen kiinnostava ja ajankohtainen tietopaketti tieteen vapaudesta ja tutkijoiden sananvapaudesta. Mielenkiintoista on miten korona-aika muuttaa kulttuurien konjunkttureja. Voi olla, että tieteellinen totuuden etsintä ja asiantuntijuus kokevat arvonalautuksen.